

شیعه در قرن چهارم هجری (اصولها و علل رشد)

مجمع جهانی شیعه شناسی

حجت الاسلام والمسلمین دکتر
محمد رضا زارع خورمیزی

سرشناسه: زارع خورمیزی، محمدرضا، ۱۳۵۱ -
 عنوان و نام پدیدآور: شیعه در قرن چهارم هجری (عرصه‌ها و علل رشد) / محمدرضا زارع خورمیزی؛ [برای] مجمع جهانی شیعه‌شناسی.
 مشخصات نشر: قم: آشیانه مهر، ۱۳۹۱.
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۶۴-۳۶-۶
 یادداشت: کتابنامه.
 شناسه افزوده: مجمع جهانی شیعه‌شناسی
 رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ش ۹۲/۳۹۱ BP۲۳۹
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۵۲
 شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۸۴۷۶۴

مجمع جهانی شیعه‌شناسی

شناسنامه کتاب:

نام کتاب: شیعه در قرن چهارم هجری (عرصه‌ها و علل رشد)
 نویسنده: محمد رضا زارع خورمیزی
 ناشر: آشیانه مهر
 تنظیم و طرح جلد: علی اکبر رشیدی کلروثیه
 صفحه آرا: محمد ابراهیم ناظری
 حروفچینی: سید ابراهیم امینی
 نوبت چاپ: اول
 تاریخ چاپ: ۱۳۹۱
 شمارگان: ۳۰۰۰ جلد
 تعداد صفحات: ۵۷۶
 قیمت گالینگور: ۱۷۵۰۰ تومان
 قیمت شومیز: ۱۴۵۰۰ تومان
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۱۶۴-۳۶-۶

قم ۴۵ متری عمار یاسر - پلاک ۹۰ - ص پ ۳۷۱۵۸-۶۴۴ تلفن: ۷۷۱۳۷۷۳-۰۹۲ / ۷۷۵۶۰۹۲ / دورنگار: ۷۷۱۳۷۷۴

همه کلیه حقوق این اثر متعلق به مجمع جهانی شیعه‌شناسی است

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه استاد انصاری بویراحمدی
۱۹	سپاس‌گزاری
۲۱	چکیده
۲۵	مقدمه مؤلف
۴۴	- رشد سیاسی
۴۴	- تشیع و شیعه
۴۹	- قرن چهارم

بخش اول: زمینه‌های رشد تشیع قبل از قرن چهارم (عالم مهدی) / ۵۱

۵۳	درآمد
۵۷	فصل اول: زمینه‌های فکری
۵۷	گفتار اول: تکمیل مبانی فکری و سیاسی مکتب تشیع در عصر ائمه علیهم‌السلام
۶۱	۱- مرزبندی اندیشه سیاسی در تشیع و تسنن
۶۴	۲- مرزبندی اندیشه سیاسی امامیه
۶۴	الف) حاکمیت الهی
۶۵	ب) ویژگی‌های امامت
۶۹	۳- مرزبندی اندیشه سیاسی زیدیه
۷۳	۴- مرزبندی اندیشه سیاسی اسماعیلیه
۷۷	گفتار دوم: اندیشه مهدویت
۷۷	۱- تأثیر اندیشه مهدویت در پویایی جامعه شیعی
۸۱	۲- بهره‌گیری اسماعیلیه از اندیشه مهدویت برای تأسیس دولت در ابتدای قرن چهارم

فصل دوم: امامت و رهبری سیاسی	۸۵
درآمد	۸۵
گفتار اول: امامیه و آغاز دوره‌ای جدید با امامت و رهبری امام مهدی (عج)	۸۷
۱- شیوه‌های اعمال امامت و رهبری امام مهدی (عج) در دوره غیبت صغرا	۹۰
الف: گزینش نایبان و کارگزاران آنان	۹۵
ب: اجازه و تأیید حضور نخبگان شیعه در دستگاه حکومت	۱۰۰
ج: مدیریت قاطعانه در اعمال اصل تقیه	۱۰۲
د: برخورد قوی با مدعیان دروغین نیابت	۱۰۴
هـ: ارسال توقیعات	۱۱۰
و: ادامه نظام وکالت	۱۱۲
ز: مدیریت گستره جغرافیایی نیابت و وکالت	۱۱۴
ح: هدایت برخی از امیران و نصرت بر شهرها	۱۱۹
۲- تأثیر امامت امام مهدی (عج) بر روند سیاسی شیعه امامیه در آغاز غیبت کبرا	۱۲۵
گفتار دوم: زیدیه و آغاز رهبری ائمه رسی نظیر یحیی بن قاسم معروف به امام هادی	۱۲۷
گفتار سوم: اسماعیلیه و اعلام پایان دوران ستر و آغاز دوران حضور امام و شروع رهبری عییدالله مهدی	۱۲۸
فصل سوم: زمینه‌های اجتماعی	۱۳۱
گفتار اول: محبوبیت و مظلومیت علویان به ویژه ائمه اطهار (ع)	۱۳۱
گفتار دوم: زهد و دینداری علویان و شیعیان	۱۳۸
گفتار سوم: تبعیض‌ستیزی و عدالت‌گرایی علویان و شیعیان	۱۴۳
گفتار چهارم: هجرت علویان و شیعیان	۱۴۵
فصل چهارم: زمینه‌های سیاسی	۱۴۹
گفتار اول: ضعف خلافت عباسی	۱۴۹
گفتار دوم: تأسیس دولت‌های علوی و شیعه در نقاط دور دست	۱۵۹
۱- دولت ادریسیان مغرب	۱۶۲
۲- دولت علویان طبرستان	۱۷۶

۱۸۱	۳- دولت ائمه بنی رسی در یمن
۱۸۶	۴- دولت آل اخضر در یمامه
۱۸۹	۵- دولت اسماعیلی در یمن
۱۹۱	۶- امارت‌های محلی
۱۹۱	الف: امارت بنی الحسن در ینیع
۱۹۵	ب: امارت مسقل ابوالحسن مادرایی در ری
۱۹۷	ج: خاندان بنی دلف در عراق عجم

بخش دوم: عرصه‌های رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل شتاب دهنده) / ۲۰۳

۲۰۵	درآمد
۲۰۷	فصل پنجم: به دست گرفتن مناصب سیاسی توسط شیعیان و علویان
۲۰۷	گفتار اول: حضور علنی شیعیان در منصب وزارت
۲۱۰	۱- آل فرات
۲۱۶	۲- آل نوبخت
۲۲۱	۳- آل بریدی
۲۲۲	گفتار دوم: منصب مذهبی - سیاسی نقابت علویان
۲۲۷	- مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی تقییان
۲۲۷	۱- کشف حال از مسائل اجتماعی و سیاسی
۲۲۷	۲- امارت و اداره برخی از شهرها
۲۲۷	۳- سفارت از جانب امیران و خلفا
۲۲۸	۴- امارت حاج و ایراد خطبه در حریم
۲۲۸	۵- فرماندهی لشکر
۲۲۹	فصل ششم: تأسیس دولت‌های بزرگ شیعه
۲۲۹	درآمد
۲۳۱	نگاهی به علل مهم گرایش مردم ایران به تشیع
۲۳۱	الف) تفاوت در سیاست‌های علوی و اموی در جذب و دفع ایرانیان
۲۳۲	ب) قدرت تأثیرگذاری شیعه سیاسی موجود در عراق بر ایران

۲۳۴	 (ج) محبوبیت علویان در ایران
۲۳۵	 (د) رویکرد ضد تبعیض امامان و نخبگان شیعه
۲۳۵	 (ه) پیدایش سنی‌های معتدل و دوستدار اهل بیت (ع)
۲۳۶	 گفتار اول: دولت آل بویه در ایران و عراق
۲۴۴	 - عرصه‌های تأثیر آل بویه بر رشد تشیع در قرن چهارم
۲۴۴	 ۱- فراهم کردن امنیت برای شیعیان
۲۴۵	 ۲- حمایت از علما و دانشمندان شیعه (عرصه علمی)
۲۴۹	 ۳- رواج دادن علنی شعار شیعی (عرصه اجتماعی)
۲۵۳	 ۴- ترویج تبری از دشمنان اهل بیت (ع)
۲۵۹	 ۵- آبادانی و تعمیر شاه‌شاهی شیعی
۲۶۴	 گفتار دوم: دولت فاطمی در مصر و شمال آفریقا
۲۶۸	 - مصر در دوران فاطمیان
۲۷۰	 عرصه‌های تأثیر فاطمیان در رشد تشیع در قرن چهارم
۲۷۰	 ۱- تأسیس خلافت مستقل شیعی فاطمی در مقابل خلافت سنی عباسی
۲۷۱	 ۲- برنامه‌ریزی برای رشد علم و دانش
۲۷۲	 ۳- تبلیغ و دعوت فراگیر
۲۷۳	 ۴- احیای شعار شیعی
۲۷۵	 گفتار سوم: دولت حمدانیان
۲۷۷	 - عرصه‌های تأثیر حمدانیان در رشد تشیع در قرن چهارم
۲۷۷	 ۱- آزادی مذهبی شیعه در شامات
۲۷۸	 ۲- حمایت از دانشمندان و فیلسوفان شیعی
۲۷۹	 ۳- حمایت از ادبیات شیعی
۲۸۰	 ۴- ساخت و تعمیر مشاهد شیعی در شامات
۲۸۲	 ۵- احیای شعار شیعی در شامات
۲۸۵	 فصل هفتم: تأسیس دولت‌های محلی شیعه در قرن چهارم
۲۸۵	 درآمد

۲۸۶	گفتار اول: دولت زیدی در یمن
۲۸۸	گفتار دوم: دولت عقیلی در عراق
۲۹۲	گفتار سوم: امیران علوی در حرمین شریفین
۲۹۲	الف) مکه
۲۹۵	دولت فاطمی و حکومت اشراف در مکه
۲۹۷	ب) مدینه
۲۹۹	گفتار چهارم: دولت بنی کاکویه در اصفهان و یزد
۳۰۲	گفتار پنجم: دولت آل حسنویه در کردستان و لرستان
۳۰۵	گفتار ششم: بریدیان در خوزستان و عراق
۳۰۸	گفتار هفتم: دولت اسماعیلی در مولتان
۳۱۲	گفتار هشتم: دولت آل زیری در شمال آفریقا
۳۱۴	گفتار نهم: دولت مسافریان در آذربایجان
۳۱۸	گفتار دهم: دولت باوندیان در طبرستان
۳۲۰	گفتار یازدهم: دولت شاهینیان در بطیحه
۳۲۳	گفتار دوازدهم: امارت‌های منصوب از سوی حکومت‌های شیعی دیگر
۳۲۳	الف: کلیان سیسل (صقلیه)
۳۲۹	ب: مکر میان عمان
۳۳۵	گفتار سیزدهم: شواهدی از امارت‌های علوی و شیعی دیگر
۳۳۵	الف: امارت‌های محلی در شمال غربی شامات (جبله، لاذقیه و طرابلس)
۳۴۰	ب: امارت محلی بنی صالح علوی در غانه (آفریقا)
۳۴۳	ج: امارت محلی علویان بعد از هجرت به شرق آسیا
۳۴۵	- نکات مهم در خصوص دولت‌های محلی شیعه در قرن چهارم

بخش سوم: مقومات رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل تقویت‌کننده) / ۳۴۹

۳۵۱	درآمد
۳۵۳	فصل هشتم: مقومات نظامی
۳۵۳	گفتار اول: بربرها

۳۵۴.....	- واژه شناسی بربر.....
۳۵۶.....	- اسلام در میان بربرها.....
۳۵۸.....	- زمینه‌های حضور تشیع در میان بربرها.....
۳۶۰.....	- بربرها و خلافت فاطمی.....
۳۶۲.....	- گفتار دوم: دیلمیان.....
۳۶۴.....	- پذیرش اسلام شیعی توسط دیلمیان.....
۳۷۲.....	- شباهت‌ها و تفاوت‌های قوم دیلم و بربر.....
۳۷۲.....	- الف) شباهت‌ها.....
۳۷۴.....	- ب) تفاوت‌ها.....
۳۷۵.....	- نتیجه‌گیری.....
۳۷۷.....	- فصل نهم: سوابق علمی - تبلیغی رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم.....
۳۷۷.....	- درآمد.....
۳۷۸.....	- ۱- عالمان امامیه.....
۳۸۱.....	- ۱- ۱- مکتب فقهی - کلامی بغداد.....
۳۸۳.....	- ۱- ۲- ظهور علما و فقهای صاحب نام شیعه.....
۳۹۵.....	- ۱- ۳- رشد علم اصول در قرن چهارم.....
۴۰۰.....	- ۱- ۴- دارالعلم‌های شیعی.....
۴۰۳.....	- ۱- ۵- مقابله عالمان امامیه با مکاتب انحرافی در قرن چهارم.....
۴۰۴.....	- ۲- مبلغان زیدیه.....
۴۰۶.....	- ۳- داعیان اسماعیلیه.....
۴۱۲.....	- ۴- ادب سیاسی شیعه در قرن چهارم.....
۴۱۳.....	- مهم‌ترین اهداف ادبیات سیاسی شیعه در قرن چهارم.....
۴۱۹.....	- فصل دهم: مقومات اجتماعی رشد مکتب تشیع در قرن چهارم.....
۴۲۰.....	- گفتار اول: عدالت‌خواهی علویان و شیعیان.....
۴۲۰.....	- ۱- مفهوم عدالت در تشیع و نگرش شیعه به این اصل در قرون نخستین اسلامی.....
۴۲۰.....	- ۲- نقش عدالت‌گرایی کارگزاران سیاسی شیعه در پذیرش حاکمیت آنها توسط اکثریت.....
۴۲۴.....	- تسنن در قرن چهارم.....

گفتار دوم: ارتباط متقابل برابری خواهی علویان و شیعیان و گرایش اقوام دیگر به تشیع	
در قرن چهارم.....	۴۲۹
۱- عوامل تقویت نارضایتی و متعاقب آن استقلال طلبی اقوام در قرون نخستین اسلامی.....	۴۳۱
۱- ۱- خودکامگی و استبداد خلفا.....	۴۳۱
۲- ۱- فساد دستگاه خلافت.....	۴۳۲
۳- ۱- اختلاف درونی.....	۴۳۲
۴- ۱- ضعف و کاهش اعتبار خلافت مرکزی.....	۴۳۳
۵- ۱- ظلم و ستم خلیفگان خصوصاً نسبت به ولی نعمتان دینی جامعه.....	۴۳۴
۲- پایان سیطره دستگاه خلافت و تأسیس دولت های علوی و شیعی.....	۴۳۵
نتیجه گیری:.....	۴۳۸

بخش چهارم: موانع رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل بازدارنده) / ۴۴۱

درآمد.....	۴۴۳
فصل یازدهم: موانع داخلی.....	۴۴۵
گفتار اول: اختلافات امرای شیعی.....	۴۴۵
گفتار دوم: تسامح مذهبی در دولت های شیعی.....	۴۴۷
گفتار سوم: اقدامات منسوبان به تشیع.....	۴۴۹
غالیان.....	۴۴۹
قرمطیان.....	۴۵۳
گفتار چهارم: فرقه گرایی در بین شیعیان.....	۴۵۹
فصل دوازدهم: موانع خارجی.....	۴۶۱
گفتار اول: اقدامات خلفای عباسی.....	۴۶۲
گفتار دوم: فتنه انگیزی مفتیان حنبلی.....	۴۶۷
گفتار سوم: تعصبات و افراط گرایی عامه (سُنیان).....	۴۷۵
گفتار چهارم: تفوق تدریجی ترکان.....	۴۸۰
گفتار پنجم: قتل عام و نسل کشی شیعیان.....	۴۸۱

۴۸۱	قتل عام شیعیان در افریقیه
۴۸۴	گفتار ششم: تهاجمات خارجی
۴۸۴	۱- غزنویان
۴۸۴	ری
۴۸۵	مولتان
۴۸۶	۲- غزان
۴۸۹	۳- صلیبی ها
۴۹۰	۴- امویان اندلس
۴۹۱	۵- خوارج
۴۹۲	۶- ابویان
۴۹۵	نتیجه گیری نهایی
۵۰۵	فهرست جدول ها
۵۰۹	فهرست نقشه ها
۵۱۱	فهرست نمودارها
۵۱۳	فهرست منابع
۵۳۱	فهرست منابع دیجیتال
۵۳۵	فهرست مقالات
۵۳۹	فهرست مطالب و مقالات از شبکه جهان پهن (ایترنت)
۵۴۵	پیوست شماره ۱: مورخان شیعه در قرن چهارم
۵۶۱	پیوست شماره ۲: ترجمه چکیده به زبان عربی
۵۶۵	پیوست شماره ۳: ترجمه چکیده به زبان انگلیسی
۵۷۱	پیوست شماره ۴: ترجمه چکیده به زبان فرانسوی

مقدمه استاد انصاری بویراحمدی

بسم الله الرحمن الرحيم

امام صادق علیه السلام فرمود: درنگی کن، مفضل! از نعمت‌های الهی برای آدمی، نوشتن است. نوشتن، که رخدادهای گذشتگان برای بازماندگان و رویدادهای زندگان برای آیندگان را به بسته تحریر در آورده و با آن نوشته‌های علمی، اخلاقی و... را جاودانه می‌کند.

مکتب راستین تشیع یعنی همان اسلام اصیل و بی‌انحراف، پس از رحلت شهادت‌گونه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله مورد دشمنی خاصان و مخالفان قرار گرفت. ولی با وجود همه اختناق‌ها و ظلم و ستمی که در دوزان‌های خدایت بر ضد شیعیان روا داشته می‌شد، گسترش و نفوذ تشیع در بلاد اسلامی ادامه یافت. چنین نفوذ و گسترشی، زائیده عوامل بسیار مهمی بود که به اختصار برخی را اشاره می‌کنیم:

- ۱- برخورداري مکتب تشیع از وجود رهبرانی الهی و معصوم که مورد تأیید قرآن و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بودند؛
- ۲- تمسک و تبعیت از رکن اساسی تقلید طبق سفارش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛
- ۳- شناخت و عمل به اسلام اصیل و بی‌انحراف؛

۴- مظلومیت تاریخی شیعیان و رهبران آنها به ویژه اهل بیت پیامبر اکرم علیهم السلام که موجب تمایل قلوب مؤمنین به آنان می‌گشت؛

۵- تأثیرگذاری حاکمان، والیان، عالمان و صحابی شیعه مذهب.

بزرگان مکتب تشیع، به دلیل ظلم حاکمان بنی امیه، بنی مروان و بنی عباس ناچار به هجرت و در مناطق مختلف بلاد اسلامی پراکنده شدند. به علت همین هجرت‌ها، حوزه نفوذ و اندیشه‌ی شیعی نیز در سراسر جهان اسلام گسترش یافت. «حتی جایی مثل جبل عامل که جزء سرزمین شام و حوزه نفوذ معاویه بود، به برکت

حضور صحابی بزرگواری چون ابوذر، یکی از کانون‌های اصلی شیعی می‌شود».^(۱)

علامه محقق محمد جواد مغنیه می‌نویسد: «صحابیای شیعی در گسترش و توسعه تشیع، نقش اساسی داشتند. هر کجا می‌رفتند مردم را با قالب‌های قرآنی و حدیثی و با صبر و تحمل با تشیع فرا می‌خواندند. به خاطر مصاحبت با پیامبر صلی الله علیه و آله در میان مردم دارای احترام و ارزش بودند و سخنانشان اثری بالغ داشت».^(۲)

والیان و حاکمان شیعی نیز نقش فوق العاده‌ای در گسترش تشیع داشته‌اند. عالم بزرگ جهان اسلام سید محسن امین می‌نویسد: «هر جا والیان علی علیه السلام می‌رفتند، اهل آنجا شیعه می‌شدند».^(۳)

دانشمندان و عالمان مکتب بزرگ اسلامی تشیع - که خود نیز در علوم عقلی و نقلی سرآمد بودند - با تحقیق و تبیین دقیق معارف انسان‌ساز و حیات‌بخش شیعه در ابعاد و زوایای مختلف فردی و اجتماعی، به خصوص معرفی صحیح

(۱) امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ج ۱، ص ۲۵.

(۲) مغنیه، محمد جواد، *الشیعة فی المیزان*، منشورات شریف رضی، قم، ص ۲۶.

(۳) امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ج ۱، ص ۲۵.

جانشینان واقعی و برحق پیامبر اسلام ﷺ سهم عمده‌ای در گرایش بلاد اسلامی به اسلام اصیل و ناب یعنی تشیع داشته‌اند.

اکنون نیز عرضه صحیح و نشان دادن حق و حقیقت در جلوه‌گاه تاریخ، وظیفه‌ای سترگ و با عظمت بر عهده اسلام‌شناسان مورخ و محققین آزادمنش است. بر همین اساس مطالعه، بررسی و تبیین حوادث و رویدادهای مهم تاریخ اسلام به ویژه مسائل و موضوعات شیعه پژوهی تاریخی، حایز اهمیت فراوان است.

در راستای انجام این مهم پژوهشگر توان‌مند، «حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای حاج شیخ محمد رضا زارع خورمیزی» که دارای مدرک دکترای تاریخ اسلام و عضو هیأت علمی مجمع جهانی شیعه‌شناسی می‌باشد، اقدام به تألیف اثری علمی و ارزنده با محوریت علل رشد و گسترش تشیع در قرن چهارم هجری نموده است.

مؤلف کوشیده است در این پژوهش تاریخی، هم جنبه‌های نقلی و تحلیلی و هم جنبه‌های توصیفی و تبیینی را مد نظر قرار دهد.

وی همچنین موفق شده است عناصر اصلی این مطالعه تاریخی یعنی پنج گام اساسی انتخاب مسأله، تدوین فرضیه، توصیف تاریخی، تبیین تاریخی و نقد منابع و اسناد را، عالمانه ارایه نماید. وی در مقام بیان و اثبات فرضیه پژوهش نیز برخورداری از زبان علمی است.^(۱) لذا علاوه بر آنکه از بیان علت وقوع رویدادهای تاریخی غافل نبوده، از خوش‌باوری، سهل‌انگاری در سنجش، مغالطه و بیان شاعرانه دوری جسته است.

(۱) وی در مقام تبیین سیر تاریخی مسأله، بر اساس اسناد و شواهد به گونه‌ای به توصیف مسیر و بستر موضوع می‌پردازد که واقعیت حادثه تاریخی آن را طی کرده است.

یافته‌های مؤلف کتاب، تا حد قابل توجهی بر نظریه‌ها و قانون‌های علمی شناخته شده در فهم وقایع تاریخی بنا شده است. بنابراین می‌توان گفت از آنجا که این اثر ارزشمند شامل دست‌آوردهای حقیقت‌گرا با دقت لازم در بررسی‌های تاریخی است، نگارنده محترم موفق به ارایه تصویری روشن از عرصه‌ها و علل رشد شیعه در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی شده است که مطالعه آن به عموم و به ویژه به علاقه‌مندان مباحث تاریخ سیاسی و اجتماعی شیعه توصیه می‌شود.

رجاء واثق دارم با توفیق الهی مؤلف ارجمند، موضوع این اثر را در دوران‌های دیگر تاریخ شعه نیز ادامه دهد. ان شاء الله

کثر الله امثالهم، جراه الله من الاسلام اجرا، ادام الله ظله ودامت افاضاته والسلام
علیکم وعلى جميع اخواننا المؤمنين برأية علي بن أبي طالب عليه السلام في اقطار العالم ورحمة
الله وبركاته.

مشتون مجمع جهانی شیعه‌شناسی

انصاری بوبراحمدی